

СЛОВЕНСКИ СВЕТ НА РАЗМЕТЊИ ПЛЕМЕНСКИХ САВЕЗА И РАНИХ ДРЖАВА

Апстракт: Рад је део уводних разматрања у склопу текућих ауторових компаративних истраживања најстаријих државноправних установа словенских народа. Обухвата прегледна излагања о свим најстаријим познатим словенским племенима, племенским савезима и раним државама у периоду од VII до XII века, на просторима од Балтика до Пелопонеза, и од Финског залива до Црног мора. Први пут су на једном месту обједињени сви најстарији словенски етноними осведочени у до сада познатим писаним изворима. Аутор прати историјске судбине појединих ентитета на њиховим путевима етногенезе, асимилације, стварања сопствених раних држава, или потпуног нестајања са етничке мапе Европе.

Кључне речи: Словени, рани средњи век, племена, племенски савези, словенски етноними, словенска етногенеза, ране државе.

1. ПРАСЛОВЕНИ

О Прасловенима, или Протословенима као супстрату потоњих Словена, досадашња научна истраживања нису дала неке резултате који би се могли усвојити као мање-више неспорни, коначни. Чак и препознавање Прасловена у Неурима, Будинима и Скитима-земљорадницима из Херодотове Историје, само је једна од хипотеза, по вредности једнака онима које најстарије праисторијске координате Прасловена траже на другим просторима и под другим етнонимима (балканска теорија, сарматска теорија, лужичка, теорија шлеских погребних поља и друге). Угледни археолози, историчари, палеолингвисти и етнологи, слажу се да је прасловенска култура била саставни део велике неолитске културе која се у науци означава као индоевропска. Претпоставља се да су се на европским просторима носиоци индоевропске културе већ негде између XV и XIII века п.н.е. били искристалисали као Протословени, Протогермани, Балти, Келти, Италици, Илири, Трачани, Протогрци. Већина словенских археолога сматра да су најстарија протословенска земљорадничко-сточарска племена били носиоци културе тзв. врпчасте керамике и да су крајем трећег и током другог миленијума п.н.е. настањивали просторства између Дњепра и Карпата на југу, Одре на западу и Балтичког мора на северу.

Палеолингвистичка истраживања словенских језика унутар индоевропске језичке групе којој припадају, као и компаративна проучавања словенских и њима суседних неиндоевропских језика (угро-финских и турских), поткрепљују претпоставку да су се Прасловени у најдаљој, у писаним историјским изворима незабележеној прошлости, развијали на просторима средње и источне Европе. Овоме се придружује и истакнути француски слависта Франсис Конт који такође прапостојбину Словена види између Висле и Дњепра, "тачно између две људске скупине: западне индоевропске, чији су житељи прихватили стабилан живот европских ратара и источне индоевропске скупине, чији су се припадници раширили далеко у областима степа и полупустиња. (...) Чини се да су Словени ту живели више од петнаест столећа у некој врсти географске осаме."¹

Венеди, Венети, Венди и Винди, најстарији су неспорни у писаним изворима употребљени називи за Словене, у I веку н.е. код Плинија Старијег, крајем I или почетком II века код Тацита, у II веку код Птоломеја, и средином VI века код Јордана. Ови етноними су иначе несловенског и до данас неразјашњеног порекла. Из чињенице да се Словени у историјским изворима први пут помињу тек у првим вековима наше ере, наравно да никако не треба изводити закључак да њих до тада није ни било на етничкој карти Европе. Удаљени од ондашњих културних центара Грчке и Рима, на стаништима која су била ван граница интересовања римске државе и цивилизације, Словени су, једнако као и њихови преци Протословени, остајали ван видокруга писаца и хроничара античког света. Чак и када би узгред били помињани у њиховим списима, навођени су под другим, тада актуелним племенским називима (нпр. као Кимеријци, Тракијци, па и Скити, Сармати, Готи итд). Помињани су највероватније и под именима која су, означавајући крупније родовске и племенске формације или савезе, заклањала имена појединих племена или су се пак преносила и на њих саме. Чак и Тацит признаје да није сигуран где би стварно требало да сврста Венеди – међу Германе или међу Сармате, будући да му се чини како по неким особинама личе на једне, а по неким другим особинама – на друге.² Непосредни потомци Венеди постаће супстрат за даљу етногенезу великих група Словена, касније прозваних према коначним стаништима именима Источни, Западни и Јужни Словени.

Територија коју су Венеди настањивали, према најстаријим познатим историјским изворима, простирала се од Одре на западу до вододелнице Дњепра и Оке на истоку, те од Балтика на северу до Прикарпатја на југу. Бавили су се земљорадњом, неномадским сточарством, ловом и риболовом, а владали су и техником обраде метала, нарочито гвожђа. Као њихови суседи, у изворима се помињу Германи, Финци и Сармати, а несумњиво су им суседи били и балтичка несловенска племена.³ Да их је римска војска нападала, сведочи и то што је римски цар Волусијан Гал (252-253) после победе над њима добио надимак Венедски.

Готски хроничар Јордан средином VI века пише да се у његово време многобројан народ венедски на појединим местима већ назива Словени (Склавени, Склавини) и Анти (потичу из истог племена, вели, али носе три различита имена: Венеди, Анти и Склавени). Боравишта Анта одређује на просторима између Дњестра и Дњепра, а Склавена југозападно и северозападно од њих, тј. од ушћа Дунава до ушћа Саве у Дунав, а на северу до Висле.

¹ Ф. Конт, Словени I, 4, 13.

² Тацит, *Германија*, 108.

³ Лингвисти су још одавно утврдили да су рани Словени били окружени следећим индоевропским групама: Балтима на северу, Иранцима (или Индоиранцима) на југозападу, Трачанима (Дачанима и Гетима) на југу, Илирима на југозападу и германоезичким народима на западу. М. Гимбутас, Словени синови Перуна, 25.

Назив Анти је, хронолошки гледано, следећи етноним којим се у изворима означава нека препознатљива родовскоплеменска формација Словена. У латинским и византијским записима који су настајали током VI или почетком VII века (Јордана, Прокопија Кесаријског, Агатије Схоластика, Менандра Протектора, Теофилакта Симокате, Псеудо-Маврикија и Теофана Византинца), назив Анти – иначе несловенског и нејасног порекла – односи се на Источне Словене са простора од Карпата до Северног Доњеца. Насеобине Анта Прокопије локализује источно од Дњепра и северно од Азовског мора, наглашавајући да су то многобројна племена. Њиховог владара Божа, његове синове и седамдесет старешина Анта, готски краљ Винитар погубио је 376. године, после дуготрајне борбе – забележио је Јордан. Поред Божа, сачувала су се имена још неких истакнутијих чланова племенског савеза Анта, као што су нпр. Ардагаст, Пирагост, Мезамир (Межамир) кога су Авари убили 558. године, Доброгаст, Всегорд. Вероватно су аварска владавина над Антима после 602. године и хазарска од 40-их година VII века довеле до тога да раније јак племенски савез Анта, који је дотад представљао опасност за Византију на њеним дунавским границама, постане небитан за њене спољнополитичке и војно-стратешке планове. Такву прагматичну логику следили су и византијски писци и летописци, па се после 602. године у историјским изворима више уопште не појављује назив Анти.

Потоња историја Словена на огромним просторима од Дона и горњих токова Оке и Волге на истоку, до Лабе (Елбе) и њене притоке Сале на западу, од Балканског полуострва, северне црноморске обале и обала Азовског мора на југу и до Прибалтика и Ладошког језера на северу, затиче их углавном као родовско-племенске формације, међусобно веома сродне по језику, обичајима и уопште по начину свакодневног живота. Поједина суседна племена су се међусобно удруживала, а у неким случајевима стварани су и трајнији племенски савези. Ипак, различитост културно-историјских прилика на тако великим словенским просторима, одн. особености конкретног економског, политичког, етничког и верског окружења, природно ће довести до територијалног груписања и кристалисања појединих словенских грана. "Разнородност данашњих словенских нација директно је повезана са оним културним традицијама са којима су се Словени сретали у време своје експанзије – вели Марија Гимбутас. Свака словенска група, уласком у другачије етничко окружење, трпела је социјалне и економске промене."⁴ Последица тога биће стварање трију великих група словенских племена – Источних, Западних и Јужних.

2. ИСТОЧНА ГРУПА СЛОВЕНСКИХ ПЛЕМЕНА

Пољани су племенска заједница која је у периоду од VI до IX века настањивала степске и шумовите пределе на десној обали средњег тока Дњепра, од ушћа Десне до ушћа Росе. Током времена, њихов центар постаће Кијев. Према летописним записима, али и по сазнањима из археолошких истраживања, бавили су се ратарством, сточарством, ловом, риболовом и гајењем пчела. Ширење употребе грнчарског точка код њих током IX века указује на значајнији развитак занатства. Древноруски летописи на више места указују да је њихов економски и друштвени поредак био на вишем степену развоја у односу на суседе. За Пољане се у летописима везују сва предања о постанку Кијева и древноруске ране државе. Под тим именом они се последњи пут помињу у Повести минулих љета (Несторовом летопису) 944. године. Касније, летописац за њих користи етноним Рус ("Пољани, који се сада зову Рус"). Треба имати у виду да је име Пољани носила и једна западнословенска племенска

⁴ Исто, 16.

заједница – Пољани у басену реке Варте, по којима ће се назвати и сама држава Пољска.

Древљани су били северни суседи Пољана. Земљу Древљана чинила су мочварна подручја са ретком и ниском шумом (тзв. полесје) између река Припјат и Тетерев, на западу до реке Случ, а на северу до територије Дреговича. Центар им је био Искоростењ, на реци Уж, притоци Припјате. Њихово основно занимање била је пољопривреда, док је занатство неразвијено. По летописном предању, у време када је осниван град Кијев, Древљани су већ имали некакве сопствене кнежеве, али већ од 883. кијевски кнез Олег им намеће плаћање данка. После њиховог устанка 945. године, када су убили кијевског кнеза Игора, потпуно су потчињени власти Кијева, а Игорова удовица Олга их је сурово казнила погубљењем њихове целокупне племенске аристократије и спаљивањем њихових утврђених центара које летописци називају градовима. Под именом Древљани, последњи пут се помињу у древноруским летописима 1136. године, када је кијевски кнез Јарополк њихову некадашњу територију поклатио цркви. Древљане треба разликовати од Древана – мало познате племенске заједнице веома сличног имена, али из групе Полапских Словена.

Дреговичи, северни суседи Древљана, настањивали су области северно од реке Припјат и у сливовима њених левих притока. Центар им је био Туров, на реци Припјати, где су, по речима древноруских летописаца, имали своје локалне кнежеве. Развијали су земљорадњу и сточарство, али и занатску домаћу радиност, познату по изради разноврсног женског накита. Током IX – X века били су потчињени власти Кијева. Некадашње територије Дреговича, летописци већ у XII веку не називају њиховим племенским именом, већ их помињу описно, као "средњи ток реке Припјат". Ове Дреговиче вероватно треба разликовати од Драговича – племенске заједнице веома сличног имена, али из групе Јужних Словена настањених западно од Солуна (о којима нас обавештавају Чуда св. Димитрија).

Северјани (познати у изворима и под именима Север и Севера), источни суседи Пољана и Древљана, живели су на левој обали Дњепра, тачније на простору који омеђују реке Дњепар, Десна, Сејм и Сула. Источне и јужне границе Северјана додиривале су се са степама настањеним номадима, тако да нису биле сталне; током времена прошириле су се све до горњег тока Северног Доњеца. Главни центри су им били Черњигов, Новгород Северски и Курск. Бавили су се ратарством, сточарством и занатима. Током VIII и почетком IX века плаћали су данак Хазарима, да би, заједно са Пољанима, негде око 884. године ушли у састав древноруске ране државе и са њима чинили језгро будуће Кијевске Русије. Под својим племенским именом последњи пут се помињу у летопису Повест минулих љета 1024. године, али се називи "Севера", "северска земља", "северски градови" појављују у изворима све до краја XVIII века.⁵

Радимичи су били становници источних делова горњег Подњепровља, између Дњепра и реке Десне (у сливу реке Сож и њених притока Ипуд, Бесед и Остер). Мада за њих летопис бележи да су "од Леха" (тј. да потичу од те групе Западних Словена), археолошка истраживања нису потврдила једну такву генетичку везу. Достигнути ниво друштвеног, економског и културног развоја Радимича до половине IX века није се разликовао од њихових суседа. Једно време су плаћали данак Хазарима, а 885. године Олег прикључује њихову земљу Кијевској Русији. Њихово име се последњи

⁵ Треба имати у виду да је име Северјани (Северци) носила и једна јужнословенска племенска заједница на доњем Дунаву која ће учествовати у потоњој етногенези бугарског народа; претпоставља се да су припадали тзв. савезу седам словенских племена Доње Мезије који је ту био створен пре доласка Аспарухових Протобугара 679. године.

пут помиње у древноруским летописима 1169. године. Већ тада, највећи део земље Радимича делом је у Черњиговској, делом у Смољенској кнежевини.

Кривичи су били једна од најбројнијих источнословенских племенских заједница. Ови северни суседи Дреговича и Радимича и јужни суседи новгородских Словена живели су на просторима горњих токова Дњепра, Западне Двине и Волге, настањујући до IX века вероватно највећа пространства у односу на сва друга источнословенска племена. Основно занимање била им је земљорадња, али су се бавили и сточарством. Археолошки налази показују да су имали развијено и занатство и трговину. Главни центри били су им већ у IX и X веку Смољенск на југу и Полоцк и Изборск на западу њихове земље. У IX веку потпадају под власт Кијевске Русије, а од XI – XII века земља Кривича је делом у саставу Смољенске и Полоцке кнежевине, делом прелази у новгородски посед.

Полочани са средњег и горњег тока Западне Двине (названи тако по реци Полоти која се код Полоцка улива у Западну Двину), део су племенског савеза Кривича и по свему слични са њима. Крајем IX века и ова је територија ушла у састав Кијевске Русије, али се захваљујући повољним економским и друштвеним условима већ од X века изграђује као засебна рана држава – Полоцка кнежевина. Кијевски велики кнежеви ће у наредна два века безуспешно покушавати да Полоцку кнежевину подведу под сопствену власт, док су је са запада угрожавали немачки ритери.

Иљменски Словени, познати још и под именом Иљменци или само као "Словене", били су северни суседи Кривича. Најсевернија су и археолошки најпотпуније истражена групација Источних Словена. Засигурно се зна да су већ од VI века н.е. настањивали обале језера Иљмен и басене река Волхов, Ловат и Мста где су асимиловали локалне староседеоце угро-финског порекла. Већ до VIII века њихов племенски савез у који су ушла и нека племена Кривича и Естонаца (за ове друге Словени су користили назив Чуди) прераста у рану државу која се у арапско-персијским изворима помиње под именом Славија. Ископавања су показала висок ниво друштвено-економског развоја ових крајева – пољопривреде, занатства и трговине. Током IX – X века њихови центри постају Стара Ладога и Новгород који ће имати развијене трговачке односе са широким залеђем, укључујући ту и несловенско становништво Прибалтика. Територија Иљменаца постаће током IX века језгро Новгородске земље. Када она и формално буде била укључена у састав Кијевске Русије, увек ће имати особени статус, најпре аутономије (од 1019), а касније и самосталне феудалне републике (од 1125. године).

Вјатичи у горњем и средњем току реке Оке и њених притока Жиздре, Угре и Москве, били су јужни и источни суседи Кривича.⁶ Одвајкада су се бавили земљорадњом, сточарством, ловом, риболовом и пчеларством. У IX и X веку плаћали су данак Хазарима и кијевским кнежевима који су покушавали да их потпуно покоре, али су Вјатичи све до средине XII века ипак остали независна племенска организација са сопственим старешинама. Током XI-XII века као центри занатства израстају и њихови утврђени градови, међу којима летописи помињу Москву, Колтеск, Дедослав, Неринск и још неке. Од средине XII века територија Вјатича постаће плен суздаљских

⁶ Између ова два словенска племенска савеза, на релативно малом простору од ушћа Угре у Оку до ушћа Протве у Оку, тј. између данашњих градова Калуге и Серпухова, живело је неко несловенско, вероватно литовско племе које се у руским изворима XI – XII века назива Гољад, а које су Вјатичи вероватно врло брзо асимиловали, будући да се тај етноним више не појављује после XII века. Помињемо га зато што је то једино познато компактно несловенско племе усред источнословенске популације која је у континуитету настањивала један огроман, условно речено територијални четвороугаоник приближно омеђен замишљеним линијама од горњег тока Дњестра до Чудског и Ладошког језера, одатле до ушћа Оке у Волгу и до ушћа Дњестра у Црно море.

и черњиговских кнежева, да би касније, јачањем Московске кнежевине, ушла у њен састав.

Дуљеби су недовољно познат племенски савез Источних Словена са простора горњег тока Западног Буга и око изворишта реке Припјат. Према летописима, у VII веку су тешко пострадали под налетима Авара, а њихови су одреди 907. учествовали у Олеговом походу на Цариград. Изгледа да се у X веку овај племенски савез распао, па чак и да су престали да се називају Дуљебима, будући да су племенске формације са тог простора ушле у састав Кијевске Русије под именима Бужани и Волињани. Неко племе Дуљеба (Dulaba) на просторима горњег тока Драве и јужне Чешке помиње Ал-Масуди, арапски путописац из друге половине X века, као и један западни извор из 1060. године (Dulieb). У литератури је забележено да неки западни извори друге половине IX века помињу и Дудљебе – племенску заједницу веома сличног имена на југу Чешке (Dudleipin одн. Tudleipin).

Бужани су словенско племе, можда и савез племена, које летопис Повест минулих љета помиње у преткијевском периоду, код набрајања племена која су говорила словенским језиком. Лоцира их на реци Буг, без ближег одређења њихове територије, тако да се претпоставља да су живели у горњем току или Западног или Јужног Буга. Неки истраживачи сматрају да су се и Бужани и њихови суседи Волињани пре X века називали Дуљебима, или су, можда, само настањивали територију на којој је пре њих живело древно словенско племе Дуљеба. Када су у другој половини X века ушли у састав Кијевске Русије, Бужани се под тим именом више не помињу у изворима.

Волињани (исто и Вољњани и Велињани) су живели у горњем току Западног Буга и око изворишта реке Припјат и њених десних притока. Анонимни баварски географ из друге половине IX века помиње их упоредо са Бужанима. Путописац Ал-Масуди их помиње (Valinana) заједно са "Дулабима", набрајајући чак и њихове "владаре". Најстарији центар био им је град Червењ, а у X веку, када 981. године већи део територије Волињана долази под власт кијевског кнеза, њихов нови центар постаје град Владимир Вољински.

Уљичи (исто и Угљичи) су некада живели у доњим токовима Јужног Буга и Дњепра, до ушћа Дунава и на том делу црноморске обале, али су их номадска племена потиснула на север, на просторе између Буга и Дњестра (по једној хипотези чак и даље, све до Карпата). Дуго су водили борбу против кијевских кнежева ради очувања своје самосталности. Њихов главни град Пересечењ, у време кнеза Игора (око 940. године), кијевски војвода Свенелд је опседао три године. После тога су, средином X века, укључени у састав Кијевске Русије. Од тог времена се овај етноним више не помиње.

Тиверци су били на територији између Дњестра, Прута и Дунава, а на југу – до Црног мора. Мада су се претежно бавили земљорадњом, археолошка истраживања су показала да су имали и завидан ниво развитка разних заната, ковачког, грнчарског, оружарског и јувелирског. Једино су им северни суседи били Словени (Уљичи), а са свих осталих страна били су окружени номадским несловенским племенима. Већ у првој половини X века ушли су у састав Кијевске Русије и 944. учествовали у походу кнеза Игора на Византију. Током XII и XIII века живе у склопу Галичке кнежевине. Касније ће потомци Тивераца чинити важан супстрат становништва Моладавије.

3. ЗАПАДНА ГРУПА СЛОВЕНСКИХ ПЛЕМЕНА

Могуће их је условно разврстати у три потцелине: полапско-балтичку подгрупу; чешко-моравско-словачку подгрупу и пољску подгрупу.

Водећа племена у полапско-балтичкој подгрупи били су Бодричи, Вагри, Полаби (Полапци), Љутичи (Велети), Поморјани, Рујани (Рани, Руни) и Лужички Срби. У чешко-моравско-словачкој подгрупи су били Чеси, Морављани и Словаци, а у пољској подгрупи: Пољани, Мазовшани, Слезани и Вислани.

а) Полапско-балтичка подгрупа Западних Словена

Бодричи (исто и Ободричи и Ободрити) били су од VIII до XII века најкрупније племе унутар полапско-балтичке групе Словена. Већ у VIII веку у борбама против Саксонаца и Данаца стоје на челу савеза сродних племена са обала доње Лабе и северно од њих до Балтичког мора: Вагра, Полаба, Смољинаца, Глињана, Древана. Претежно су се бавили пољопривредом, ловом, риболовом и пчеларством. Главни економски и политички центар био им је град Велеград, чији се трговци у западним анализима помињу већ 808. године (нпр. код Ајнхарда). Хронике с краја VIII и почетка IX века забележиле су и имена старешина Бодрича: Вилчан, Драшко, Славомир и Чедраг. Називају их час кнежевима, час краљевима. После распада Франачке, више од два века одолевају јаким и честим нападима саксонских феудалаца и дижу устанке против германских завојевача. Примају хришћанство под притисцима немачких освајача. Последњи велики отпор поробљавању своје земље Бодричи и њихови савезници пружају у време кнеза Никлота (1131-1160), али је њихова територија, упркос херојском општеном отпору војсци херцога Хенрика Лава, 1160. године коначно пала под немачку власт. Од највећег дела територије Бодрича, освајачи стварају Макленбуржско херцогство (Макленбург), а остатак земље су разделили други немачки феудалци. Много Бодрича је пострадало у борбама, многи су претворени у зависне сељаци и током наредних деценија и векова били потпуно германизовани.

Вагри су живели у Вагрији (садашњи Холштајн), тј. на простору омеђеном балтичком обалом, острвом Фермарн и реком Траве. Бавили су се земљорадњом, риболовом и поморском трговином. Главни центри били су им Старград (сада Олденбург) и Плен. У XI – XII веку признају над собом власт бодричких кнежева. Године 1139. постају жртве немачке експанзије. Холштајнци освајају њихову територију, масовно их истребљују и германизују. Остаци племена Вагра одржали су се под тим именом до XIV века.

Полаби (Полапци) били су јужни суседи Вагра.⁷ Своје центре имали су у градовима Љубица (потоњи Либек) и Ратибор (сада Рацебург - Ratzeburg). Одмах до њих, узводно уз десну обалу Лабе, били су Смољинци⁸ и Глињани, а на супротној, левој обали Лабе – Древани. Име ових последњих (Drevani) помиње се само у једном извору, у повељи Хенрика II Саксонског из 1004. године, али је сећање на њих сачувано у немачком народном називу за територију на којој су Древани живели – Drawehn.

Љутичи (или Велети) је назив за други велики савез словенских племена полапско-балтичке групе између Одре и Лабе, на просторима источно од савеза Бодрича (приближно на територијама садашњих немачких покрајина Макленбург и Бранденбург). Окосницу савеза у периоду IX – XI века чинила су четири племена: Хижани, Запенани (тј. "они који су иза реке Пене"), Доленци и Ратари (Ретрани).

⁷ Понегде се назив Полаби (Polabi) користи и као збирно име за означавање читавог низа малобројних словенских племена са доњег тока Лабе, укључујући ту нарочито Смољинце. Заједничка им је била припадност племенском савезу предвођеном Бодричима, али и трагична судбина која ће их задесити – физичко истребљење и немилосрдна германизација преживелих.

⁸ Ово племе не би требало поистовећивати са Смољанима из јужнословенске групе.

Савезом је током IX и до почетка X века руководио кнез Ратара, а касније сабор племенских старешина који се редовно састајао у граду Ретри. Уз четири најкрупнија племена, у овај племенски савез улазили су још и Укри (Укранци, Украини), Брежани, Стодорјани (Гавољани), Спревани и Моричани. Сви су имали развијену сеоску привреду и занатство, а племена ближа Балтичком мору бавила су се и поморском трговином. Имали су и своје утврђене градове, међу којима је најпознатији био Ридегост (Радгост), касније назван Ретра. Овај племенски центар Ратара био је и једно од највећих светилишта словенског паганизма, све док није разорен у налетима германских освајача 1068-69. године.

Први пут су земље племенског савеза Велета (Љутича) пале под власт германских феудалаца још у време Карла Великог, 789. године, али су се ње убрзо ослободили. Касније, нарочито током X и XI века, овај савез води жестоку борбу и за очување независности и против насилне христијанизације. Ретра је по други пут разорена око 1127. године од стране војске саксонског херцога Лотара III. Већ у другој половини XII века, после скоро четири века жилавог супротстављања германским и норманским освајачима, читава територија савеза Љутича (Велета) коначно је потпала под власт саксонског војводе Алберта Медведа (†1170) и постала део Бранденбуршке марке. Тиме су остварене све претпоставке за постепену германизацију ове гране полапско-балтичке групе Словена.

Поморјани, блиски Полапским Словенима, живели су источно од савеза Љутича, између доњих токова Одре и Висле и на том делу балтичке обале. На истоку су им суседи били литвански Пруси, на југу – пољска племена Кујављана и Пољана. Већ у V – VI веку налазили су се на стадијуму распадања родовско-племенских односа. Главни занатски и трговачки центри били су им Шчећин и Волин. Захваљујући високом нивоу развитка занатства, риболова, морепловства и трговине, Поморјани су били озбиљни конкуренти немачким и данским трговцима на Балтику. Трговали су занатским производима (нарочито украсним предметима), рибама, кожама, крзнима, житарицама, медом, па чак и робовима. Имали су јаку и бројну флоту квалитетних чамаца дугачких и до 15 метара који су, по потреби, коришћени и за војну и за трговачку намену. Остало је забележено да су имали чак осамдесетак пристаништа. Чувајући своју независност дуго су одолевали притисцима саксонских и данских феудалаца, па су, ради одбране од истих непријатеља, ступали у савез са Полапским Словенима. Од краја X века савез Поморјана улази у састав ране пољске државе. Мада су касније (током XII и XIII века) њихове некадашње територије потпале под власт немачких феудалаца и мада су били изложени немилосрдном истребљењу и насилној асимилацији, Поморјани ипак нису потпуно изгубили своју етничку самобитност. Њихови потомци, данас познатији под именом Кашуби, учествовали су у етногенези пољског народа, али су у великој мери задржали особену културу и начин живота својих предака.⁹ Шта више, кашупски дијалект пољског језика сачувао је од заборава многе речи из иначе изумрлог полапско-словенског језика.

Рујани (Рани, Руни) су такође припадали полапско-балтичкој групи Словена. Име су добили по јужнобалтичком острву на којем су живели - Рујан, које се на старословенском називало још и Руја и Рана (садашњи Риген). О њима се мало зна. Познато је нпр. да су се бавили гусарењем. У словенском свету су имали особени значај и због тога што се на њиховом острву налазио град Аркона највећи религиозни центар свих Балтичких Словена. Аркону ће, после жилавог отпора Рујана, коначно уништити Данци 1168. године. Убрзо после њеног пада и ово словенско племе

⁹ Бисерка Рајчић, *Пољска цивилизација*, Београд 2003, 59, 173.

изгубиће независност и бити подвргнуто германизацији, мада ће неке сегменте своје изворне културе и многе древне обичаје чувати све до XVI –XVII века.

Лужички Срби (Лужичани, Срби-Миљчани, Сорби, Венди, у латинским изворима *Surbi, Siurbi, Sorabi, Surabi*) једина су племенска групација унутар полапско-балтичке групе Словена чији је један, макар и симболичан број преживео све таласе германизације и других етничких фузија. Они и сада себе називају једноставно Срби (*Serbja, Serb, Serbowka*), а јужнословенске Србе – *Južni Serbja*.¹⁰ Најстарији помен о њима у историјским изворима налазимо у Фредегаровој Хроници из VII века, где је забележено да се Саму придружио и кнез Дрван који се до тада налазио под франачком влашћу (*dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant*)¹¹. У време првих писаних помена о њима, Срби-Лужичани живе између средњег тока Одре и горње Лабе (одн. у Лужици, између Лабе и садашње пољско-немачке границе). У другој половини IX века били су у саставу Моравске кнежевине, а у X веку, после њиховог упорног супротстављања, покорава их немачки краљ Хенрик Птичар (919-936). Једно време су у саставу пољске државе (крај X и почетак XI века), да би од 1034. године током наредних векова њихова територија, као феуд немачког цара, била додељивана немачким, чешким, шлеским и саксонским кнежевима.

б) Чешко-моравско-словачка подгрупа Западних Словена

Чеси су под тим племенским именом први пут у историјским изворима поменути 805. године. Овај етноним је засведочен и средином X века у познатој легенди о светом Вацлаву. Мало се зна о најстаријој прошлости Чеха и њима сродних племена, будући да су овај исти простор на којем су, по свој прилици још од V века н.е. живели протословени за које се претпоставља да су преци Чеха, вековима настањивали и Боји (келтског порекла) и германска племена Маркомани и Квади. Захваљујући томе што су углавном остали поштеђени римских и маркоманских освајања и пустошења, словенска племена на северу Чешке, која су чинила део компактне словенске масе тога дела Европе, преузела су, изгледа, водећу позицију међу другим племенима. Још пре VII века, када чешке земље улазе у састав Самовог племенског савеза, родовско-племенски односи више нису били доминантно обележје друштвеног живота чешких племена. Као поуздани показатељи превазилажења таквих односа, уочавају се изграђеност територијалне општине и друштвена раслојеност, одн. постојање издвојеног племства и племенских вождова са наследним функцијама. Чешка племена са простора између токова река Бероунке, Влтаве, Сазаве и Лабе, током IX века била су у саставу Моравске кнежевине. Њеним распадом почетком X века, отворен је пут израстању чешке државе преко успона Прашке кнежевине и рода Пшемисловића.

Западни извори од краја VII века називом Бохеми (*Bohemi, Boemi*) означавају хетерогену заједницу народа и племена која је подразумевала и чешке Словене. Све до краја XIII века име Чеха преводе (наводе) као Боеми, Бохеми, што само потврђује претпоставку да су несловенски суседи сматрали словенска племена у историјској покрајини Бохемији јединственом сродничком групом. Поред Чеха, који ће после дуготрајне борбе за примат у IX – X веку надвладати остала племена и дати име читавом потоњем народу, два најјача племена у овој групи били су њихови северозападни суседи Лучани на средњем току реке Огре (Охрже) и источни суседи Зличани са горњег тока Лабе. Чешку племенску групу чинили су још и Лемузи,

¹⁰ Нада Ђорђевић, *Лужички Срби, њихова историја и култура*, *Unus Mundus* 12, Ниш 2003, 26.

¹¹ Ово је уједно и најстарији (неспоран у историјској науци) спомен српског имена уопште.

Пшовани, Тугости, Седличани, Дечани, Литомерици, Слезани, Требовани, Бобрани, Дедошици, Дудљеби, Голасици.

Морављани се под овим именом у изворима први пут помињу приближно кад и Чеси (Marahenses, Marahi, Maravi, Marvani, а касније, од XI века као Moravi). Тим називом означаван је савез ситних словенских племена у сливу реке Мораве, од јужних обронака Судетских планина, до њеног ушћа у Дунав, недалеко од данашње Братиславе. Центар им је био Велеград, утврђени град на Морави, чија тачна локација ни до данас није поуздано установљена. Историјско језгро Морављана чинила је племенска заједница Ганака. У VII веку Морављани улазе у Самов племенски савез. Касније, ради одбране од сталних германских напада, моравска племена се и међусобно удружују у савез, који убрзо прераста у рану државу, да би у време кнезова Растислава (846-870) и Свјатопулка (870-894), Моравска кнежевина постала једна од већих држава ондашње Европе. Обједињавала је Словене са територија данашње источне Чешке, јужне Пољске, Словачке, северне Мађарске и северне Аустрије.

Словаци су трећа значајна етничка групација унутар чешко-моравско-словачке подгрупе Западних Словена. Њихова етногенеза је веома сложена и до савременог доба недовољно проучена. Према археолошким сазнањима, они су на територији савремене Словачке сигурно живели већ од IV – V века н.е. По пореклу, најсроднији су Чесима. У најстарије познато доба, њихова територија била је на северу до Судетских и Карпатских планина, док су се на југу граничили чак са Јужним Словенима – Словенцима и Бугарима. Мада је у њиховој етногенези значајну улогу имала источнословенска компонента, током VI – VIII века трпе и значајан утицај Авара. У IX и до почетка X века словачка племена су, заједно са Чесима и Морављанима, најбројнији ентитет у саставу Моравске кнежевине. Када су Мађари продрли у Панонију, територије Словака су од средине XI века ушле у састав њихове државе да би у потоњим вековима континуирано биле под туђинском влашћу све до XX века.

Чешко-моравско-словачка подгрупа Западних Словена до почетка X века била је састављена од етнички веома блиских словенских племена. Са пуно основа се претпоставља да је њихова етногенеза до тада ишла у правцу стапања у један народ, али су долазак и трајно насељавање Мађара на њиховим дотадашњим просторима, уз друге, за етногенезу неповољне околности, прекинули тај процес. По речима историчара Френсиса Дворника, Моравска кнежевина је "умирала под немачким мачевима, а развејана је копитима мађарских коња 906. године".¹²

в) Пољска подгрупа Западних Словена

Пољани (у латинским изворима Polani, Poloni, Pulani) предводе један племенски савез током VIII – XI века у басену реке Варте, чији су центри били Гњезно и Познањ. Најстарији помен о њима даје кијевски летописац. Он их лоцира на реци Висли. Настањивали су области између Љутича, Поморјана, Слезана и Мазовшана, дакле крајеве у којима су од давнина живеле старе земљорадничке културе. Вероватно их треба разликовати од истоимене источнословенске племенске групације. Изгледа да су Пољане њихови источни суседи називали именом Љехи (Љахи), мада је порекло овог имена и даље спорно и међу историчарима и међу лингвистима.¹³ Пољани су дали основни печат етногенези Пољака, о чему сведочи и то што се и само њихово племенско име проширило на читав народ. Још пре првог

¹² Ф. Дворник, *Словени у европској историји и цивилизацији*, Београд 2001, 20.

¹³ Повест минулих љета, одн. Несторов летопис, тим именом, поред Пољана, назива још пет племенских групација западних Словена.

историјски веродостојног кнеза Мјешка (960-992), Пољани су изгледа били потчинили својој власти друга суседна племена, да би у време Болеслава Храброг (992-1025) тај процес обједињавања суседних племена већ био окончан.

Мазовшани (Мазовјани, касније, негде од XIII века – Мазури, а у латинским изворима *Mazovienses*), са средњег тока Висле, били су западни суседи Пољана. О њима се мало зна, пошто се у историјским изворима први пут помињу тек у XI веку. Током X века ушли су у склоп ране пољске државе и учествовали у етногенези пољског народа.

Слезани (Сљезани, Слензани, Силезани, *Silensi*) из басена реке Слезе (Слензе) и горњег тока Одре, мада су треће велико племе из тзв. пољске групе, мало су помињани у историјским изворима. Може се рећи само толико да су, неспорно, учествовали у етногенези и пољског и чешког народа.

Вислани (у једном извору из IX века *Uislane*, касније, од XIII века познатији као Малопољани) су своја најстарија станишта имали у горњем току Висле. Центар им је био Краков. Њихов кнез је у IX веку покорио околне територије и поставио основе за израстање Малопољске кнежевине. Крајем IX века су у саставу Моравске кнежевине, затим Чешке, а од краја X века, у време Болеслава Храброг, улазе у састав пољске државе. Услед недостатка извора о Висланима чак постоји недоумица да ли су они уопште били засебно племе, или су тим именом, као збирним, називани само они Пољани који су живели на Висли.

Пољској подгрупи Словена припадају и племенске формације о чијој се најранијој историји зна још мање: Ленчицјани (непосредни суседи Пољана), Серадзани (у Мазовији), Бобрани (граничили се са Србима-Лужичанима), Дедошани (северни суседи Бобрана) и Опољани (на горњој Одри, са центром у Вратиславу, данашњем Вроцлаву).

4. ЈУЖНА ГРУПА СЛОВЕНСКИХ ПЛЕМЕНА – СЛОВЕНАЧКА, ХРВАТСКА, СРПСКА И БУГАРСКА

Јужној групи словенских племена припадају, идући са северозапада ка југоистоку и југу Балканског полуострва, Словенци, Хрвати, Срби, Бугари, Македословени, Епиротесалски и Пелопонески Словени.

Словенци (у латинским изворима *Sclavi*, *Carantani*, *Sclavi in Pannonia sedentes*) на свом некадашњем етничком простору, много ширем него што је садашњи, између источних Алпа, Дунава, Драве и Истре, историјски су први пут несумњиво осведочени у другој половини VI века, после одласка Лангобарда у Италију 568. године. Павле Ђакон је забележио да је 595. године један баварски војвода са војском ушао на њихову територију, одн. "у покрајину Словена" (*in Sclavorum provinciam introiens*). Око 611. Словенци падају под власт Авара, али се ње ослобађају укључивањем у Самов племенски савез (623-658). До тог доба, етноним Карантанци већ је био потиснуо сва остала племенска имена. Приближно до 745. године, њихова кнежевина Карантанија биће самостална, али тада, услед поновне угрожености од Авара, Словенци на челу са својим кнезом Боротом траже заштиту и помоћ Бавараца, те им се тако и потчињавају. Убрзо, 788. године, признају враховну власт Франачке, али њихова вазална кнежевина ипак задржава сопствену унутрашњу самоуправу и придружује се устанку Људевита Посавског (819-822) против франачке владавине. Као потоња франачка грофовија и немачко војводство, Карантанија је све до коначног распада у XI веку окупљала већину Словенаца. Центар јој је био Крнски Град на Господетском пољу у Корушкој, а територијално језгро – уз горњу Драву и Муру. Етноним Карантанци је још од франачког доба па све до XIII века коришћен за означавање Словенаца уопште.

Друштво старих Словенаца као основу је имало велику патријархалну породицу, код Јужних Словена уопште познатију под именом задруга. Основна територијална јединица била им је сеоска општина, а већа – жупа. Управо са овог простора потиче и уопште најстарији помен у историјским изворима (из 777. године) једног словенског жупана (*joran qui vocatur Physso*).¹⁴ Поред жупана, из родовско-племенске структуре Словенаца уздиже се и кнез кога је изабирало земаљско веће жупана, велможа и косеза (код Словенаца особеног друштвеног слоја који је вероватно свој супстрат имао у тзв. војним дружиницима племенских вождова). Када је кнежевска власт у Карантанији током времена постала наследна у кнежевској породици, још неколико векова се одржао обичај формалног бирања кнеза и његовог свечаног устоличења на каменом престолу на Госпосветском пољу. До потпуног падања под франачку власт, Карантанија је била на стадијуму ране државе, што самим тим подразумева и постојање бројних и лако препознатљивих остатака племенског савеза који јој је претходио.

Т. Вукановић сматра да је и поред разноврсних етничких утицаја Авара, Келта, Романа и Германа на Словенце, овај народ током своје етногенезе "у свом менталитету и народном животу, материјалној и духовној култури, задржао понајвише древних словенских прежитака, који су били баштина старих Словена".¹⁵ Северни делови некадашњег (ширег) етничког простора Словенаца били су изложени јакој германизацији и баварској колонизацији, нарочито од друге половине VIII века, када је отпочело њихово интензивно покрштавање наметано из Салцбуршке епископије. Источни, панонски Словенци били су изложени асимилацији од стране Мађара, а њихове некадашње територије заузимали су мађарски феудалци.

Хрвати свој племенски савез на Балканском полуострву формирају у првим деценијама VII века, на деловима некадашње римске провинције Далмације. По речима Константина VII Порфирогенита, Хрвати су (као и Срби) земљу "у којој и данас станују" населили током владавине цара Ираклија (610-641), и то – по његовој интерпретацији – управо на позив и уз сагласност самога цара. Извори бележе да је папа Јован IV послао 641. године неког монаха Мартина да откупљује робље од Словена "у Истри и Далмацији", као и да су Словени са источне обале Јадрана 642. године нападали лангобардске поседе у јужној Италији.

Једно језгро најстаријег етничког простора Хрвата налазило се у залеђу романских приморских градова, између Велебита и Цетине. Постепено се ширило на области у суседству, настањене сродним етничким заједницама – ка Истри и планини Гвозд (вероватно до почетка IX века) и ка неретљанској области, тј. ка Паганији (до друге половине XI века). Други део етничког простора Хрвата на Балканском полуострву, између Гвозда и Драве (Славонија, *Sclavonia*), до краја IX века развијаће се засебно од Далматинске Хрватске. Током VII и VIII века (вероватно и све до краја IX века), романско становништво јадранских градова под византијском влашћу, као и они Романи који су се пред налетом Словена повукли на суседна острва, непријатељски су се односили према Хрватима из свог залеђа.

Друштвено раслојавање унутар родовско-племенске структуре Хрвата осведочено је и пре IX века. Извори помињу кнежеве дружинике и неслободне серве на кнежевом поседу. Археолошки налази богато украшеног оружја и златног накита у хрватским гробовима из VIII века недвосмислено говоре о постојању вишег друштвеног слоја и племенске аристократије. Процес распадања родовско-племенске заједнице убрзава се и укључивањем хрватског етничког простора у интересну сферу Франачке. Када су Франци у другој половини VIII века освојили Италију и поново

¹⁴ *Historija naroda Jugoslavije*, I, 140.

¹⁵ Т. Вукановић, *Етногенеза*, 307.

потчинили Баварце и карантанске Словене, постају непосредни суседи Хрвата и Авара. Франачка је аварску моћ у Подунављу сломила 796. године, а убрзо је и Хрватима наметнула своју власт. Ово ће и формално бити потврђено Ахенским миром између Франачке и Византије 812. године. Хрвати, међутим, и тада имају своје домаће кнежеве (њихова титула у латинским изворима је *dux*), а најстарији познати били су Војномир, Вишеслав, Борна, Људевит. Из времена Карла Великог сачувало се и име хрватског жупана Годеслава. Више се зна о Људевиту, који је у Панонској Хрватској 819. године подигао велики устанак против франачке владавине. Када су 827. Сремом и Славонијом завладали Бугари, кнез Панонске Хрватске Ратимир (829-838) добија статус бугарског вазала.

У Далматинској Хрватској познат је кнез Мислав (835-845), са којим су Млечани 839. закључили мир. Неуспешан покушај Византије да 842. ојача своју власт у јадранском приморју и на острвима организовањем једне управне области (теме) под влашћу свог стратега у Задру, омогућио је успон хрватског кнеза Трпимира (845-864). У његовој исправи (повељи, даровници сплитском надбискупу) из 852. године, први пут се у једном писаном извору изричито помиње хрватско име, будући да се он у њој титулише као "кнез Хрвата" (*dux Chroatorum*), а своју земљу назива "*regnum Chroatorum*". Повеља помиње пет жупана, управника двора, два дворска свештеника, али и зависне људе – Романе и Словене везане за земљу. После њега кнезовали су Домагој, Здеслав, Бранимир и Мутимир. За владе Мутимира (892-910) увећава се дворски апарат, још више издваја дворско племство, а централна власт све више се осамостаљује у односу на родовско-племенске старешине, нарочито жупане.

Већ следећи владар Далматинске Хрватске Томислав (910-930) придружиће својој држави велики део Панонске Хрватске (до Драве и славонске равнице), проширити власт на Неретљанску кнежевину и далматинске градове, а 925. године понеће и титулу краља (*rex Croatorum*).¹⁶ Тада је одлукама сплитских црквених сабора 925. и 928. године уведена и нова црквена организација: читава територија Хрватске је у црквеним стварима стављена под власт латинске Сплитске надбискупије, глагољица и богослужење на словенском језику знатно су потиснути из цркава, укинута је Нинска бискупија, а јурисдикција Задарске, Трогирске и Сплитске бискупије проширена и на унутрашњост Хрватске. Дотле углавном затворени за Хрвате из сопственог залеђа, далматински романски градови им постепено отварају врата; отпочиње лаган и скоро неприметан, али постојан продор хрватског етничког елемента у далматинске градове на јадранској обали. У време краља Томислава, све више ишчезавају трагови родовско-племенског наслеђа, а јединствена државна власт први пут је обухватила највећи део хрватских етничких територија,

Детаљнији запис о организацији политичке и управне власти код Хрвата у време непосредно по ослобођењу од франачке власти (вероватно 825-30. године, а можда чак и око 871-79. године) оставио је и Константин VII Порфирогенит. Он набраја једанаест њихових жупанија на подручју од Велебита до Цетине и од Јадрана до Поврбасја, као и једну бановину, одн. три жупе (Крбава, Лика и Гацка) под влашћу хрватског бана. Жупаније, пак, биле су: Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Песента (није сигурно шта је обухватала), Приморје (између Цетине и Крке), Брибир, Нона (околина Нина), Книн и Сидрага (околина Биограда).¹⁷

У најраној познатој друштвеној организацији Хрвата, уочава се постојање сеоских општина, нарочито у крајевима ближим мору. Већ у X веку, то више нису општине становника приближно једнаког економског статуса (о чему се, у недостатку

¹⁶ Папа је Томиславу признао нову, вишу владарску титулу, док га је Византија и даље називала "архонтом", као што је чинила и пре, док му је титула била кнез (*dux*).

¹⁷ Византијски извори, II, 33-34.

писаних извора, закључује по археолошким налазима у гробовима). Људи из владарева непосредне околине, жупани, економски јаче сеоске породице и грађани приморских градова, све више захватају плодно земљиште. Војне старешине се такође економски и друштвено увелико издвајају из масе саплеменика, присвајајући дотад заједничку земљу и развијајући, нарочито са далматинским градовима, живу трговину пољопривредним производима. Приморски трговци већ током X века стичу знатна богатства од трговине, нарочито са Венецијом.¹⁸ На другој страни, из масе осиромашених саплеменика који су се настањивали у приморским градовима или на владарским и великашким поседима, ствара се слој зависног сељаштва. Извори од средине IX до краја XI века називају их именом "серви" (робови), без ближег одређења њиховог стварног статуса – да ли су били потпуно неслободни робови који су радили у кући или на имањима својих господара, или неслободни кметови, или, пак, полуслободни колони. Ови процеси се могу пратити преко историјских извора само у Далматинској Хрватској, па се не може тврдити да су били општи. За просторе Панонске Хрватске о томе не постоји документарна грађа за време пре краја XI века.

Највероватније да су и Хрвати у Истри, после досељавања међу староседелачко романско становништво Истре (углавном током VII века), живели у истоветном или макар веома сличном друштвеном и управном уређењу као и остали Хрвати.¹⁹ Ово утолико пре што је источна страна истарског полуострва до друге половине XI века била саставни део ранохрватске државе. По неким наговештајима у каснијим изворима, и у Истри су на челу словенских сеоских општина били жупани.

Срби се у писаним историјским изворима први пут помињу посредно у једном попису малоазијских епархија из 680-81. године, у називу града Гордосервон у Малој Азији (Битинији), по свој прилици названом по Србима које су византијске власти тамо преселиле. Следећи помен етнонима у овом облику је из 822. године, у Франачким аналима који бележе да Срби држе велики део некадашње римске провинције Далмације. Овај податак посредно упућује на постојање стабилног племенског савеза српских племена. У периоду од VII до IX века, кроз ширење племенског савеза, ширило се и српско име. Тек средином X века долазе обимнији и доста коришћени у историографији записи о Србима (и Хрватима) цара Константина VII Порфирогенита, који и за једне и за друге каже да су се на Балканско полуострво доселили у време владавине цара Ираклија, и то – по његовој интерпретацији – управо на позив и уз сагласност самога цара.

На питања како су и одакле су Срби (и Хрвати) приспели на просторе Балканског полуострва (по свој прилици у највећем броју током VII и VIII века), озбиљна историографија још увек нема неке поузданије одговоре. И једне и друге, историјски извори почињу чешће да помињу тек почетком IX века – Србе у вези са ратовањима против Бугара, а Хрвате због њихове борбе против Франака и панонских Словена.

¹⁸ Колико је богатство могао поседовати један добростојећи грађанин, сведочи и имовина таксативно наведена у тестаменту задарског приора Андрије из 918. године: жени и деци оставио је 5 кућа, више винограда и 600 комада ситне стоке, са 6 пастира; неким црквама и појединим свештеницима оставио је виноград и земљу, 100 комада ситне стоке, два коња, више сребрних предмета и скупочених тканина, а другим свештеницима још и 100 комада оваца и коза, 100 дуката за откуп робова, а ослободио је и двадесетак својих доживотно за земљу везаних серва, па неким од њих наменио још и поједине винограде. *Историја народа Југославије*, I, 199.

¹⁹ Пут који је из Пореча водио ка средишту Истре, у једном извору (1030. године) означен је као *via Sclava*, а слично и 1158. – *via Sclavorum*. У документима с почетка XII века још увек се срећу латинизовани словенски назив појединих места, нпр. *Bellegradus*, *Cernogradus*, *Gologorica*, *Lupoglav*. Исто, 219.

Језгро првобитне етничке територије Срба на Балканском полуострву била је планинска област између Пиве, Таре, Лима и Ибра. На истоку ове територије, према Бугарима, у IX веку се као гранични помиње град Рас (Раса), на реци Рашка, недалеко од њеног ушћа у Ибар. Управо по називу реке и овога града, Србе ће почев од XII века називати Рашчанима, Расима (Rasciani). Постепено се ширећи из овога центра, Срби су потчињавали суседне области и асимиловали суседна словенска, њима веома блиска племена, која су се од њих дотад разликовала вероватно само по родовској припадности и пореклу. Већ од X века Тимочани, Морављани,²⁰ Неретљани (са јадранске обале између Неретве и Цетине), Захумљани (између доње Неретве и околине Дубровника, те дубоко у унутрашњости копна), Травуњани (Требињани, између Дубровника и Котора, до горњег тока Пиве), Конављани, Дукљани и друга неименована суседна племена образују са Србима ширу етничку заједницу која ће у потоњем процесу етногенезе прерасти у српски народ. То обједињавање је вероватно имало различите форме, као што су нпр. природна асимилација, стварање племенских савеза или просто покорвање суседних племена.

На првобитном етничком простору Срба нису позната никаква посебна племенска имена, осим имена осам "градова" (жупа?) које Константин VII Порфирогенит набраја "у покрштеној Србији" – Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник, Салинес, Котор (не онај на мору, већ пре на реци Босни или Врбањи) и Десник.²¹

Из Рашке су Срби најпре продирали на плодно Косово поље, у крајеве око горњег тока Јужне Мораве и Вардара. Знатна територијална експанзија на рачун Византије остварена је крајем XI века у време великог жупана Вукана. Као јака племенска групација, Срби су суседним племенима преносили неке своје етничке особине и српско име. Експанзија из Рашке у правцу истока била је отежана или потпуно немогућа због постојања већ јаке бугарске државе. Обједињавање српских племена у један народ одвијаће се током IX – XIV века, у тесној вези са распадањем родовско-племенских односа и израстањем државне власти. Прву државну творевину Срби стварају у XI веку у Дукљи, потоњој Зети.

Основне територијално-управне јединице на првобитној етничкој територији Срба биле су жупе, са жупанима на челу. Израстању наследне функције жупана и великих жупана претходио је процес издвајања слоја родовско-племенских старешина и њихових војних дружиника, са кнезом на челу. Овај процес је своје подстицаје имао и у сталним борбама са Византијом и Бугарском. Током времена, кнежевска власт постаје наследна унутар појединих породица. У Летопису попа Дукљанина, за ове истакнуте старешине користе се називи *magnates*, *principes*, *nobiles*, *milites*. У византијским изворима они се најчешће називају архонти, у латинским *jananes*. Сачувана су и њихова поједина имена из IX и X века: Вишеслав, Радослав, Просигој, Властимир, Мутимир, Стројимир, Гојник, Првослав, Бран, Стефан, Клонимир, Часлав.

Бугари су настали особеном етногенезом обележеном фузијом Словена из Доње Мезије и Протобугара (Прабугара) пристиглих на тај простор са североистока, па би за период од краја VII до краја IX века назив Бугарословени одн. Словенобугари можда најтачније одсликавао овај етнитет у стадијуму свога настајања. Наиме, један део Протобугара предвођен ханом Аспарухом (Исперихом), повлачећи се пред

²⁰ Претпоставља се да је део Тимочана и Морављана у периоду од краја VII до X века имао удела у етногенези и Словенобугара, одн. супстрата потоњег бугарског народа. Л. Нидерле, штавише, сматра да су Тимочани и Морављани били у тзв. савезу седам словенских племена Доње Мезије који су Аспарухови Протобугари ту затекли 679. године. Л. Нидерле, 87.

²¹ Положај ниједног од ових места у науци није са сигурношћу лоциран, осим за Салинес који је био на месту потоњег средњовековног града Соли (данашње Тузле). Византијски извори, II, 58.

налетима Хазара, савладао је византијску војску у делти Дунава и доспео 679. године на просторе старе провинције Доње Мезије, између Дунава, Старе планине (Балкан) и Црног мора.²² Ту су затекли већ постојећи – у историјским изворима веома мало помињан – савез седам словенских племена. Будући да су и једни и други фактички били узурпатори дела туђе (византијске) државне територије, веома брзо ће се показати да је заједничка опасност од Византије била јача и делотворнија од свих етничких и културних разлика између бројнијих Словена и малобројнијих Протобугара. Да су разлике биле огромне, у то не треба сумњати.²³ Овај спој различитих цивилизација, за релативно кратко време од век и по, превалиће пут од кохабитације две етничке заједнице и признавања Аспарухове врховне власти над обема, до потпуне етничке и културне фузије Словена и Протобугара, или још тачније – до скоро потпуне славизације Протобугара. Новој заједници ће од Протобугара трајно остати називи за народ и државу, а од Словена – словенски језик и словенска култура.

У деценијама после примања хришћанства 864-65. године, скоро ће нестати и последње значајније разлике између два етнитета. До почетка X века, Бугари ће постати Словени – како сликовито каже Л. Нидерле – у истој мери колико су то били и суседни Срби или Руси.²⁴

О успешној државотворности Бугарословена (Словенобугара) најбоље сведочи муњевит успон Првог бугарског царства (681-1018), али и чињеница да је Византија већ мировним уговором из 681. године морала да први пут и формално призна постанак једне нове државе на делу своје дотадашње територије. Изузме ли се привремени Самов племенски савез који се после Самове смрти 658. године распао, Бугарска је заправо била прва словенска државна творевина са свим атрибутима државности. Већ у VIII и IX веку она се изграђује као ранофеудална, тако да се мало зна о родовско-племенском уређењу седам словенских племена Доње Мезије пре Аспаруховог доласка. У изворима постоје индиције да су словенски племенски вождови и под врховном влашћу хана Аспаруха, као и током владавине неколико потоњих ханова²⁵ до почетка IX века, задржали извесне облике локалне самоуправе и своју управну власт коју су и раније имали на појединим деловима територије. Све до хана Крума (803-814), чак је упоредо важило и словенско и протобугарско обичајно право.

Основну масу становништва у првим вековима словено-бугарске државе чинили су слободни сељаци организовани у сеоске општине, али и виши друштвени слој који се формирао срастањем припадника војне и племенске аристократије и Протобугара и Словена – ханови дружиници и помоћници, словенски племенски вождови и родовске старешине.

²² Протобугари су племе турско-татарског порекла, сродно Хунима. На просторе између Урала и Каспијског мора појавили су се око средине II века н.е. Око средине V века селе се на обале Црног и Азовског мора, где стварају државу која ће свој врхунац достићи 632-651, за време Кубрата – Аспаруховог оца. Н.Г. Данчов, И.Г. Данчов, Българска енциклопедия, II, 1298.

²³ Словени су део индоевропске језичке и етничке заједнице, а Протобугари су били турско-монголски огранак некадашње алтајске етнолингвистичке заједнице. Г. Бакалов, П. Ангелов, История на средните векове, 48 и 52.

²⁴ Л. Нидерле, 87.

²⁵ После Аспаруха, рана бугарословенска држава имаће још седамнаест владара који ће носити титулу хана, укључујући ту и хана Бориса (852-889), који ће тек од свог крштења 864. почети да користи титулу кнез (и крштено име Михаил).

5. ЈУЖНА ГРУПА СЛОВЕНСКИХ ПЛЕМЕНА – МАКЕДОНСКА, ЕПИРОТЕСАЛСКА И ПЕЛОПОНЕСКА

Ове групе Јужних Словена чине најјужнију словенску етничку формацију која се током масовне колонизације настанила на Балканском полуострву. Део њих ће у потоњим вековима учествовати у етногенези македонског и бугарског народа, а део ће се асимилувати у околну, претежно грчко становништво. Највише података о њима дају византијски извори, посебно хагиографија *Чуда светог Димитрија*, Теофанова *Хронографија* и историјски списи патријарха Нићифора.²⁶ Ове групе Словена, нарочито македонска, запоседају просторе од животне важности за Византијско царство – виталне трговачке и војне комуникације између Егејског и Јадранског мора, те између Солуна и централних делова Балканског полуострва. Више пута су опседали и сам Солун, тада други по величини и значају град у Царству, први пут 597. године, а током VII века још најмање четири пута. Мада ће Солун остати неосвојен, наредних неколико стотина година живеће као острво окружено "словенским етничким морем". Против ових Словена византијска војска је предузимала неколико већих похода, које су често предводили сами цареви.

Називом "македонски Словени" (или, још боље: Македословени) обично се означавају племенске групације које су током VI и почетком VII века настаниле делове византијске територије познате још од античких времена под именом Македонија: на западу до Шар планине и Албанских планина, на истоку до Осогова, Риле и Родопа, те на југу до реке Бистрице (гр. Алиакмон). Овој подгрупи припадали су Дрогувити, Сагудати и Ринхини из непосредног солунског залеђа, Стримонци (Стримоњани, одн. Струмљани) са доњег тока реке Струме (гр. Стримон), Смољани са доњег тока реке Месте (гр. Нестос) и Верзити из западне (или северне?) околине Солуна, коју су, међутим, рано напустили и потом се коначно настанили у Епиру. Између Струме и Марице, дакле на делу територије познате под именом Македонија, Византија ће створити истоимену војно-управну јединицу тему (крајем VIII века, а свакако пре 802. када се први пут помиње), чије ће име касније многи Словени са тих простора прихватити као своје етничко име. У Епиру, историјски извори су забележили име само једног словенског племена – Вајунити, такође и у Тесалији – Велегезити, а са Пелопонеза два – Језерити и Милинзи.

Дрогувити се у литератури претежно лоцирају на просторе између Солуна и Верије, али је идентичан или веома сличан етноним био познат и нешто северније ("вардарски Дрогувити"), затим у родопској области ("Драговити"), док *Повест минулих љета*, одн. *Несторов летопис*, у сумарном набрајању словенских племена помиње "Дреговиче" између Припјате и Западне Двине у Белорусији. Појава теме Дрогувитије која је поменута у једном спису из 971-975, и која је настала издвајањем из Солунске теме, вероватно седамдесетих година X века, по речима Т. Живковића, први је случај да је једна словенска област у управном смислу постала јединица византијског војно-управног поретка.

Сагудати, непосредни суседи Дрогувита, у историјској науци су мало познати. Извори су забележили само њихово име и станишта. Главнина Сагудата живела је у равници између Солуна и Верије, а један мањи део на Халкидикију. Овај други огранак су, према запису у једној атонској хроници, средином VIII века покрестили неки светогорски монаси.

²⁶ Византијски извори I, 173-243. Од новије литературе, најпотпунији су радови нашег историчара Тибора Живковића (видети коришћене изворе и литературу).

Ринхини носе име које у ствари уопште није словенско, а није ни етноним у правом смислу речи, већ је ова група Словена по свој прилици названа по тадашњем имену реке у чијем су поречју живели. Вероватно је то нека од притока доњег Вардара, али је њен назив Ринхин ишчезао из употребе и био заборављен у потоњим вековима. У *Чудима св. Димитрија* помињу се као "Словени са Ринхина", а једино у овом извору је забележена и повест о њиховом кнезу Првуду. Године 677. они се, заједно са Сагудатима и Словенима са Стримона "листом дигоше на оружје против нашег града Солуна" – забележио је писац Чуда. Касније се помињу онда када су, опет заједно са Стримонцима, 685. и 687. године поново отказали лојалност Царству и почели да живе самостално.

Стримонци, словенска племена из поречја Струме (Стримона), у време писања другог дела *Чуда св. Димитрија* (друга половина VII века), обитавали су на доњем току Струме, на Серешком пољу, источно од језера Тахино. Попут Ринхина и Велегезита, и они су се бавили гусарењем на Егејском мору и на острвима. Најстарији датирани помен стримонског стратега потиче из 904. године, што значи да је област Стримона свакако пре ове године (по Т. Живковићу можда још негде 842-867) организована у тему чији је центар био у Серу, а која се пружала дуж морске обале између река Струме и Месте (гр. Нестос). Тако је, са већ постојећим темама Солун и Македонија, и етничка територија Стримонаца била укључена у тематску организацију, одн. стављена под јачи надзор византијске власти. Из једног извора с почетка X века сазнаје се да су Стримонци не само већ били покрштени као и остали Македословени, већ и да су имали и сопственог "епископа Стримона" Павла, који је још 879. учествовао у раду једног цариградског сабора.

Смољани је етноним који се помиње у једном бугарском натпису из Пловдива – да је Бугарској припојена територија Смољана на реци Мести, до горње Арде у централном делу Родопског масива. Овде, уосталом, и данас постоји место Смољан. Смољане треба разликовати од Смољинаца из западнословенске, тзв. полапско-балтичке групе.

Верзити (Брзити, а по једној етимологији и Брезичи, тј. они из краја с брезама) помињу се најпре као учесници у словенским нападима на Солун. У Теофановој Хронографији њихова се област назива Верзитија – у опису бугарских намера да је 773. покоре у великом војном походу хана Телерига. Њихов првобитан етнички простор није прецизније утврђен. По једној од хипотеза, настањивали су централни део Македоније, области између Охрида, Битоља, Преспе, Прилепа и Велеса, а њихово име се наводно очувало у етнониму Брсјаци (Брзаци, Брзити) како се касније називало становништво са тих простора.

Вајунити се такође не могу просторно прецизно лоцирати.²⁷ У изворима се само помињу код набрајања словенских племена. На основу неколико топонима који недвосмислено асоцирају на њихово име (као нпр. Вајунитија), претпоставља се да су обитавали у Епиру, северно од залива Арта и у околини данашње Јањине. У Епиру су се, иначе, трагови словенства одржали све негде до XV века, о чему сведоче и тамошњи многобројни словенски топоними.

Велегезити су, према записима у *Чудима св. Димитрија*, настањивали источну Тесалију, око залива Волос. Постоји и хипотеза да су живели негде јужно од Солуна, али не чак у Тесалији. Током друге словенске опсаде Солуна 677. године, Солуњани су, измучени страховитом глађу, ради куповине хране ("сувих плодова") послали десет наоружаних лађа "племену Велегезита у околину Тебе и Деметријаде". У каснијим

²⁷ Њихово име П. Шафарик је прочитао као Војунити, одн. Војнички.

историјским изворима, provincia Belegezita помиње се у уговору Византије са Венецијом из 1199. године и у једној географској књизи из XIII века.

Језерити и Милинзи су једина два позната имена словенских племена са Пелопонеза, и то захваљујући Константину VII Порфирогениту и његовом *Спису о народима* (познатијем као *De administrando imperio*). Када је стратег Пелопонеза Теоктист са великом војском кренуо да гуши устанак пелопонеских Словена против византијске власти (негде 839-842), успео је да "покори и савлада све Словене (...) изузевши једино Језерите и Милинге... Они се населе по пристранцима планине²⁸ као на тешко приступачном месту."²⁹ Када су касније ипак покорени, пристали су да држави плаћају порез, али је та њихова лојалност изгледа била непоуздана чак и наредних стотинак година; за време владавине Романа I Лакапина (920-944) тачно неутврђене године, у Цариград је стигао извештај стратега Пелопонеза да су се "Милинзи и Језерити одметнули и да се не покоравају стратегу, нити слушају царску заповест, већ су као самостални и самоуправни, нити примају архонта од стране стратега, нити пристају да под њим служе као војници, нити пристају да извршују икакву другу јавну службу."³⁰ Гушење побуне трајало је од марта до новембра и за последицу је имало да је Милинзима наметнуто плаћање десетоструко увећаних дажбина, а Језеритима – двоструко, у односу на дажбине пре одметања.

* * *

У историјским изворима је осведочено да су сви македонски, епиротесалски и пелопонески Словени гајили житарице и воће, бавили се виноградарством, сточарством и риболовом. Археолози су утврдили да су у најранијем периоду после настањивања орали дрвеним ралом, али и да су користили метална оруђа – лопате, мотике, трнокопе, српове, секире.

На стадијуму на којем их историјски извори региструју, друштвено раслојавање унутар ових појединих племенских групација увелико је било одмакло. Извори пружају несумњиве доказе о постојању већ изграђеног вишег, владајућег слоја. Чак је познато и име једног од тих најранијих словенских кнезова ("архонта") са ових простора: Првуд, словенски кнез из племена Ринхина, оклеветан је да припрема велики словенски напад на Солун и био је погубљен 674. године. Вероватно се већ у првој половини VII века Словени са простора Македоније, Епира, Тесалије и Пелопонеза, нарочито у географски издвојенијим целинама, удружују у веће заједнице – племенске савезе, које византијски писци називају склавинијама, тј. земљама словенских племена. Д. Ангелов мисли да се и из оскудних историјских извора ипак може разабрати да је у првој половини VII века најпре настао савез Дрогувита, Велегезита, Вајунита и Верзита, и да су се њему потом прикључили Ринхини, Сагудати и Стримонци.³¹ Тибор Живковић сматра да би међу политичким творевинама македонских Словена ваљало разликовати најмање три или четири склавиније – Дрогувита, Сагудата и Ринхина, а четврта склавинија је вероватно постојала на простору Стримонаца, пошто су они, како изгледа, после Првудовог погубљења чинили засебну заједницу, издвојену од Словена са Ринхина.³²

У сваком случају, не треба имати никакву дилему да је за Византију, све до продора Протобугара на десну обалу доњег Дунава 679. године, највећи проблем на Балканском полуострву било управо постојање организованих словенских склавинија

²⁸ Планина Пентодактил, одн. данашњи Тајгет

²⁹ Византијски извори, II, 71.

³⁰ На истом месту

³¹ Г. Бакалов, П. Ангелов, *История на средните векове*, 46.

³² Т. Живковић, *Јужни Словени*, 217.

и питање како да се државна власт према њима односи. Цар Констанс II је 658. године против Словена између Струме и Вардара предводио велики напад чији ће еполог бити да су они прихватили плаћање годишњег данка и војну обавезу, али и то да је један део Македословена принудно пресељен у Малу Азију и тамо укључиван у борбе против Арапа.

И после 658. године већина Македословена наставила је да живи фактички независним животом, али је утицај Византије на њих несумњиво био јачи и трајнији. Тек је други велики поход против македонских Словена, који је 688. године предводио цар Јустинијан II, сломио њихов отпор и тежње ка самосталности. Приморани су да признају византијску врховну власт. Овај поход 688. године може се означити као преломни тренутак у разбијању савеза македонских Словена. Једна од најважнијих последица тога биће пресецање природног тока ка стварању сопствене државе. Њихова снага, бројност и етничка компактност, још једном су умањени поновним принудним пресељењем дела ових Словена у Малу Азију (Битинију) и њиховим укључивањем у ратовање са Арапима. Када су ради учвршћивања власти над Македословенима потом створене и три нове теме – Македонија, Солунска и Струмска тема (Стримон), византијска власт је у овим темама плански насељавала несловене: Грке, колонисте из Сирије (у Тракији) и око 14 хиљада покрштених Турака (између доњег Вардара и Дојрана). По речима Тибора Живковића, слој словенских главара и виђенијих домаћина, кнезова појединих родова, био је први који је хеленизован, а тај процес ће даље тећи од виших ка нижим слојевима. "Немогуће је рећи када су тачно Словени у Грчкој почели да се осећају Ромејима. У неким областима, нпр. Хелади, овај процес је текао врло брзо, док је у другим (Пелопонез, Македонија) био веома спор, па чак и до данас није потпуно окончан."³³

Чисто словенска племенска организација на Пелопонезу потпуно је уништена у великом византијском војном походу 847. године. После тога, још су само Језерити и Милинзи у брдовитим крајевима на самом југу сачували своје кнезове, али су били под надзором коринтског стратега. Последња њихова већа побуна везује се за време владавине Романа I Лакапина (920-944).

Од 809. године, када су Бугари преотели од Византије њену најсевернију значајнију тврђаву Сердику, македонски Словени постају угрожени и од младе бугарске државе у експанзији. Бугари су долином реке Струмице почели да се спуштају у Македонију, али ово бугарско напредовање и освајање тих простора током IX века није ближе познато. Ако је веровати писцу Климентовог житија, бугарска власт се тада проширила од долине Вардара до простора западно од Охридског и Преспанског језера. У литератури постоји и хипотеза да је Византија знатне делове Македоније – у којима је њена власт ионако била дестабилизвана – уступила 864. године бугарском хану (потоњем кнезу) Борису, како би га придобила за примање хришћанства преко њених мисионара. Заузимајући Македонију, Бугари су снажно утицали на друштвено и економско уређење Македословена. Виши друштвени слојеви прихватили су нову државну власт која је Македонију сада делила на нове области у којима је или постављала своје намеснике (комесе), или потврђивала локалне кнезове које су бирали њихови словенски саплеменици.³⁴ "Постојање обласних словенских

³³ Исто, 258-9.

³⁴ У спису солунског свештеника Георгија Каменијата који описује живот у Солуну почетком X века, забележено је да у плодном Солунском пољу западно од града живе Сагудати и Дрогувити; нека од њихових села су потпуно словенска, док су друга мешовита, словенско-ромејска; нека су под управом града (тј. солунског стратега), док нека плаћају данак Бугарима. Пошто је тада бугарско-византијска граница била на свега 22 километра северно од Солуна, нека су села приликом разграничења територијално-управно припала Византији, али су данак плаћали бугарској држави цара Симеона (893-927). Т. Живковић, *Јужни Словени*, 248.

архоната (кнежева) само указује на њихово тадашње етничко (племенско) јединство, а подређеност ових архоната стратегу Солуна само потврђује у каквим су политичким односима били са Византијом. То више није била чак ни пролазна самосталност – већ напросто словенски архонти су постали византијски чиновници или официри."³⁵

Према истраживањима Т. Живковића, после 904. године у византијским изворима нема потврде да су Словени Македоније, који су тада признавали византијску власт, од ње отпадали или се бунили; процес уклапања Македословена у византијски систем као да је био окончан до краја IX века. Изгледа да су се словенски архонти (кнежеви) током времена, одн. како је ток хеленизације одмицао, и сами све више осећали Ромејима, а све мање Словенима. Вест Каменијатова да су почетком X века словенским племенима око Солуна управљали домаћи архонти, заправо је траг о томе да су поједине етничке и управне целине подређене архонту (кнезу), у плановима византијске власти замишљене као словенске, које би обухватале територију настањену једном племенском скупином, али не као самоуправне нити као делимично самосталне, већ као саставни делови Царства, подређени стратегу конкретне теме.

Покрштавање македонских Словена одвијало се из Солуна и пре бугарске превласти, а касније је ишло преко Бугарске, одн. кроз мисионарску делатност која је као хришћански талас заплуснула ове просторе после Методијеве смрти 885. године. Двојица великих предводника у тој мисији били су Наум (†910) и Климент (†916). Спискови епископија из X века показују да је било више словенских епископија које, свакако, нису могле да настану без подршке централне власти. Са друге стране, само њихово постојање сведочи да су територије на којима се простирала њихова надлежност већ биле у највећој мери под надзором Царства. Епископије чији су житељи били несумњиво Словени, постојале су искључиво у северним грчким областима – Македонији, Епиру и Тесалији, па се из тога може закључити да су Словени у тим областима чинили већину.

У потоњим вековима, до коначног пада под отоманску власт, сви делови првобитних етничких територија македонских, епиротесалских и пелопонеских Словена налазиће се делимично под државном влашћу Византије, делимично под Првим бугарским царством, једно време затим и под влашћу крсташких владара у Латинском царству, Солунској краљевини, Епирској деспотовини и Ахајској кнежевини. Затим су скоро сви ти простори били поново враћени под власт обновљене византијске државе, да би њихов велики део потом дошао под власт Другог бугарског царства и немањихке Србије.

³⁵ Исто, 250.